

Diamant, J.J.

Sborník k 60. výročí časopisu Psychologie

Brno, Psychologický ústav AV ČR, 1995, s. 65-

Čtyřicetiletá cesta do hlubin lidské duše aneb labyrint duše a ráj myslí.

Retrospektivní rozjímání.

Dr. Jiří J. Diamant, Nizozemí

Úvod.

Zvolil jsem psychologii jako obor na rozhraní věd přírodních a společenských, který dává možnost uplatnit principy a metody přírodovědeckého bádání spolu se zvláštními přístupy a metodami psychologie samotné. Studoval jsem psychologii společně s filosofií na Masarykově Universitě v Brně v letech 1949 - 1953. Moji tři vysokoškolsí učitelé mně dali do vinku vlastnosti, jež jsem se pokoušel ve své odborné práci uplatnit s větším či menším úspěchem: profesor PhDr. Vilém Chmelař ve mně vzbudil touhu po vědeckém bádání, systematickém sbírání co nejpřesnějších údajů a měření a potřebu skromnosti při hodnocení dosažených výsledků. Navazoval přitom především na tradici významných vědců působících v českých zemích (Purkyně, Rostohar), jakož i na práci svého učitele Wundta. Doc. PhDr. Robert Konečný mne naučil povznášet se nad samotná fakta, zamyslet se nad jejich souvislostmi a podstatou a podněcoval mé tvořivé schopnosti při hledání problému a nejučinnějších přístupů k jejich řešení. Jeho přístup navazoval na široce orientovanou vědeckou práci Kratinovu a současně ukazoval způsob, jak slučovat vědecké bádání s citlivostí umělce a tvořivým myšlením filosofa. Doc. PhDr. Lidmila Kolaříková mne nabádala k samostatnému myšlení a naznačila cestu do hlubin duše individuů pomocí vcířování, jemného vnímání, zejména naslouchání, a umění porozumět zvláštnostem psychiky druhých, jakož i jejich celkové situaci. Tento humanistický a současně hluboce náboženský přístup k psychologii, zejména vývojové, se opíral mimo jiné o tradici manželů Bhlerových. Vyzbrojen dary svých učitelů vydal jsem se na cestu labyrintem psychologie.

První kroky pod vedením učitelů

Učil jsem se sbírat fakta, zaznamenávat je, měřit či hodnotit, třídít je pomocí předem stanovených kritérií, analysovat je v jednotlivé složky a hledat souvislosti mezi nimi. Probíjel jsem se úskalím metodologie, složité statistiky a pokusných sestav. Seznamoval jsem se se základními pojmy obecné psychologie a hledal v nich základní kameny vědecké i klinické práce. Ke svému údivu jsem záhy zjistil, že každý pojem lze různě definovat a že nakonec je nutno co nejsrozumitelněji sdělit, co kdo pod kterým pojmem rozumí. Případal jsem si záhy jako pavouk, který spřádá síť pojmů a hypothes a teprve potom se snaží zjistit, zda jeho konstrukce odpovídají skutečnosti. Skličující je přitom skutečnost, že je nezbytné vycházet především z prožitků vlastních, aby bylo možno porozumět alespoň

trochu tomu, co se odehrává v druhém člověku, přičemž nelze ani jedno ani druhé objektivně znázornit. Sprádnání pojmových sítí a modelů může být ověřováno pouze znaky chování, jež mají potvrdit či vyvrátit danou pracovní hypotézu, anebo výkony zkoumané osoby v situaci laboratorní či přirozené, jež lze měřit co do kvantity, rychlosti, správnosti řešení, počtu chyb, případně pomocí dalších indikátorů.

Teprve po několika letech studia psychologie jsem pochopil, že jsem si zvolil obor, který si do značné míry musím vytvořit sám. Bylo to pro mne podivné zjištění a naplnilo mne jednak příjemným pocitem vyplývajícím z možnosti tvůrčí činnosti, jednak pocitem nejistoty a zklamání nad tím, že věda neposkytuje tu jistotu, kterou jsem očekával. Hledal jsem útěchu a posilu ve filosofii, tu jsem však nenašel, přestože se marxistická filosofie prohlašovala za filosofii vědeckou a přitom se nikdy podrobněji nezabývala vědeckou psychologií, natož pak etikou.

Ze studia řecké filosofie jsem pochopil, že základem vědeckého poznání je zvědavost a potřeba samostatného kritického myšlení. Tyto principy mne v prvním semestru málem připravily o možnost pokračovat ve studiu poté, co jsem po přednášce o historickém materialismu položil otázku, na kterou přednášející nebyl schopen odpovědět, za což se musel zodpovídat před stranickým výborem.

Základy psychologie se mi zdály poněkud vratké: o každém pojmu bylo možno dlouho diskutovat, výsledky experimentálních prací si často protirečily a ani předepsaná učebnice Teplova, Kornilova a Smirnova nepřinesla fakta, jež by uspokojila zvědavost mladého studenta a uklidnila jeho nadměrnou kritičnost. Po večerech jsem se věnoval studiu záslužné knihy Kratinovy, abych jednostranný přístup k psychologii poněkud opravil. Záhy mi bylo nápadné, že se obecná psychologie omezovala na oblast kognitivní, přičemž emoce a motivace byly opomíjeny. Teprve později jsem zjistil, že toto opomenutí bylo záměrné, neboť emoce a motivy se nehodily do vládnoucí ideologie, jež potřebovala vytvořit z lidí neosobní kognitivní automaty, roboty, jež by bylo možno ovládat podmiňováním a usměrňovat jednostranným učením.

Zjištění, že psychologie v té době byla služkou filosofie a politiky a že často sloužila různým ideologickým cílům, moji vědeckou nejistotu a tápání ještě zvýšilo. Potřeba najít pevný základ, na němž by bylo možno postavit solidní systém základních pojmů, neobvykle zesílila. Pomyslel jsem na studium medicíny, abych se více dozvěděl o přírodovědeckých základech studia lidské psychiky. Zaměřil jsem se v této fázi studia na vědy fyziologické, jež poskytovaly závažné informace o činnosti nervové soustavy centrální i autonomní a přitom se snažily experimentálně i pojmově vymezit základní mechanismy odpovědné za různé projevy chování. V této souvislosti mne zaujalo badatelské dílo I. P. Pavlova, zejména jeho objev mechanismu podmiňování jakožto projevu zpracování času nervovým systémem. Snažil jsem se pochopit podstatu jeho díla, jež bylo systematicky znehodnocováno marxistickou ideologií. Podobně jako u jiných závažných vědeckých objevů, vývojové teorie, teorie relativity anebo teorie dědičnosti, došlo i zde po čase ke vzniku různých úchylek a teorií, jež se zdály neslučitelné s oficiální ideologií. Zakázané ovoce chutná nejlépe a proto snad také mne začalo vážně přitahovat studium lidských emocí. Pavlovův systém začal být v této souvislosti příliš omezený, doplňoval jsem jej

studiem Bykova a dalších, jež se mnohdy se svým učitelem rozešli, anebo byli ideologicky zapuzeni. Začal jsem se také zajímat o různé teorie učení, jež mi ukázaly různé možnosti experimentálního a pojmového zjemnění základních theoretických principů. V té době byly pro mne spisy A. R. Luriji velkým objevem. Tento vědec začal studiem lidských emocí, přičemž se snažil objektivisovat psychoanalytické hypotézy (tehdy neslučitelné s oficiální filosofií) pomocí fyziologických a psychologických method. Při interpretaci zjištěných faktů nacházel nečekané souvislosti a uplatňoval nevšední tvořivost. Nebylo tedy náhodou, že jsem si Luriov přístup a metodiku zvolil za základ své disertační práce. Orientoval jsem se postupně stále více biologicky, neboť jsem v tvůrčím spojování závažných objevů biologických věd s interpretací projevu chování, zejména s emocemi a subjektivními zážitky, spatřoval reálnou možnost zpevnění základu psychologického vědění. Přitom jsem nikdy neopomíjel ostatní přístupy, tradiční psychoanalytický, jenž se postupně přetvářel v méně orthodoxní psychodynamický, a psychosociální, oficiálně opomíjený, jenž položil základy k teorii sociálních systémů. V poslední fázi studia bylo nutno rozhodnout se mezi různými způsoby použití psychologických poznatků po ukončení studia. Zvolil jsem psychologii klinickou, přičemž jsem se nikdy nepřestal snažit spojovat klinickou praxi s experimentální a theoretickou práci akademickou. Pomáhat lidem, experimentovat a publikovat se stalo mým programem.

První samostatné kroky.

Vyzbrojen poznatky získanými čtyřletým studiem psychologie a filosofie na Masarykově universitě, nastoupil jsem na místo klinického psychologa na psychiatrické universitě Karlovy university. Netrvalo dlouho, než jsem zjistil, že moje odborná výzbroj neodpovídá požadavkům a očekáváním klinické praxe. Bylo nutno se znovu učit, hledat a přebudovat mnohé koncepce tak, aby mohly být užitečné nejen v theorii, nýbrž i v klinické praxi. Nebylo to snadné a ještě těžší bylo najít odborníky, od nichž by bylo možno se v tomto směru učit.

Padesátá léta v českých zemích se vyznačovala zaváděním klinické psychologie a klinických psychologů do zdravotnictví poté, co koncem předchozího decennia byly poznatky této disciplíny ojediněle přivezeny tvořivými lékaři ze zahraničí, což mělo za následek vstup prvních několika pokusných klinických psychologů na půdu zdravotnických zařízení. V padesátých letech zůstali kliničtí psychologové v převážně většině na úrovni Eysenckovských laborantů, kteří pozvolna začali opouštět omezené prostory laboratoře a pokoušeli se začlenit se co nejaktivněji do klinické i vědecké práce svého pracoviště. Objevovale se také stále výrazněji tendence neomezovat klinický přínos psychologův pouze na diagnostiku, nýbrž dát mu také příležitost přispět k celkové léčebné aktivitě a k objektivnímu hodnocení dosažených terapeutických výsledků. V té době byly ještě vztahy mezi lékaři a klinickými psychology značně závislé na místních podmínkách, na osobnostech zástupců obou disciplín a zejména na jejich vztazích. Nechyběla zde revnivost, nedůvěra, nezdravá soutěživost a neochota k hlubší spolupráci. Klinický psycholog zůstal často izolován a kompensoval své frustrace přebujelými fantasiemi terapeutického zbarvení.

Diagnostické metody používané v klinické praxi na psychiatrické klinice byly již tenkrát často zastaralé. V době studií jsem se s nimi mohl seznámit jen velmi povrchně. Místo informací nám bylo často vštěpováno apriorní odmítnutí testových metod, zejména posuzování inteligence psychometrickým způsobem, anebo posuzování struktury a psychodynamiky osobnosti projektivními metodami. Předkládaná kritika těchto metod byla založena především na argumentech odvozených z marxistické ideologie, což ve mně vzbuzovalo nedůvěru.

Klinická praxe mne nutila k neustálému přehodnocování poznatků, získaných během studia. Často jsem musel hledat kompromisy mezi přísnými metodologickými požadavky a rozmanitostí psychopathologických symptomů a poruch chování, s nimiž jsem se u pacientů setkával. Vyskytly se také rozpory mezi etickými principy a rozhodováním v klinické praxi, mezi vědeckými aspiracemi a požadavky praxe, mezi vědeckými postupy a klinickým uměním, mezi očekáváním pacientů a tížadostí terapeuta. Na pražské psychiatrické klinice se mezi mými učiteli opět vyskytli zástupci podobných zaměření jako na brněnském psychologickém ústavu. Docent Freund ve svém přístupu v mnohém připomínal profesora Chmelaře, profesor Vondráček se často shodoval s přístupem docenta Konečného a při spolupráci s docentkou Skaličkovou se u ní objevovaly některé vlastnosti příznačné pro docentku Kolaříkovou. Pohyboval jsem se tedy znovu v silovém poli mezi snahou o přesnou vědeckou práci, potřebou všemi prostředky pomáhat pacientům a přitom tvořivě myslet a jednat a úsilím se do nich vcítit, navázat s nimi intenzivní lidský vztah a porozumět co nejlépe jejich situaci. Přiznávám se, že tato synthesisa nebyla snadná, takže často v praxi docházelo k rozštěpení mezi snahou o exaktnost v experimentálně-klinických pracích, vědecko-uměleckým přístupem k pacientům v klinické diagnostické a léčebné praxi a humanistickým přístupem ke každému z nich.

Hledání a tápání.

Potřeba najít nějakou jistotu v labyrintu různých projevů chování, rozmanitých subjektivních zážitků, odborných pojmů, teorií a metod v průběhu let zesílila a vyústila u mne ve snahu opírat se o určitý systém, jež by bylo možno použít jako model k výzkumu chování a souvislosti mezi jeho rozmanitými projevy. Při pozorování a popisu různých poruch chování jsem dospěl k názoru, že teoretikové i praktici v psychologii a v psychiatrii se různí dle toho, do jakých souvislostí tyto jevy umísťují. Tyto rozdílnosti vedly po celá desetiletí často k neplodným sporům mezi odborníky zaměřenými více na sociální faktory ovlivňující chování a mezi těmi, kdož vyzvedávají faktory biologické. V podstatě lze projevy chování a subjektivní prožitky uvést vztah s třemi základními modely: se sociálními systémy, s dynamickými vztahy mezi faktory struktury osobnosti a s procesy probíhajícími v různých strukturách a oblastech mozku. Domnívám se, že by bylo velmi prospěšné vyjádřit projevy chování a subjektivní prožitky daného jedince současně v rámci všech třech pojmových systémů, to jest transponovat tyto procesy podobně jako tutéž melodii do různých stupnic. Není bohužel možné, aby jeden odborník získal stejné obsáhlé znalosti a zkušenosti se všemi třemi referenčními systémy. Je proto nutné se specializovat v určitém směru. Sám jsem zvolil neuropsychologický model, t.j. studium vztahu mezi činností mozku

a chováním jako svou superspecialisací. Imponovala mi zejména vnímatelná existence mozku a možnost jeho objektivního zkoumání na rozdíl od pouhé pojmové existence druhých dvou modelů.

Od začátku šedesátých let jsem se věnoval především vztahům mezi projevy chování, subjektivními prožitky a procesy v mozku. Dlouholeté studium a aplikace neuropsychologického přístupu mi otevřelo nečekané možnosti v oblasti diagnostiky i terapie psychiatrických pacientů. V této souvislosti jsem začal studovat lékařské vědy, abych prohloubil své znalosti o mozku a lidském těle. Neuropsychologie mi poskytla nečekané možnosti syntézy poznatku psychologických věd s fakty z oblasti věd přírodních. V tomto období se opět naskytli dva učitelé, kteří podobně jako na fakultě a na klinice zastávali zdánlivě protikladné přístupy a východiska. Reitan, u něhož jsem strávil ve Spojených Státech řadu týdnů, je zastánce psychometrického, metodologického, experimentálně-klinického neuropsychologického přístupu. Za více než pětadvacet let shromáždil velmi cenný klinický materiál, získaný standardním vyšetřovacím postupem pomocí Halstead Reitanovy Neuropsychologické Testové Baterie. Tento klinický materiál důkladně analysoval pomocí citlivých statistických metod a na základě získaných výsledků budoval vlastní teorii opírající se o teorii informační. Luria je naproti tomu především klinik zaměřený na konkrétního pacienta, vycházející z vlastního behaviorálně neurologického modelu činnosti mozku, v němž uplatnil syntésu tvořivého myšlení s dlouholetou klinickou zkušeností. Snažil jsem se po léta vytvořit smysluplnou syntésu obou těchto přístupů ke vztahům mezi chováním a činností mozku a uplatnit ji jednak v teorii, jednak v klinické praxi. Byl to úkol velmi nesnadný, nicméně inspirující a přinesl mi řadu impulsů k vypracování vlastních modelů diagnostického procesu a rehabilitačního postupu u psychiatrických pacientů s objektivně zjištěnými, anebo předpokládanými poruchami mozkové činnosti na základě výsledku standardního neuropsychologického vyšetření. Použití neuropsychologického přístupu u psychiatrických pacientů mně poskytlo řadu možností přispět ke zvýšení kvality diagnostické a rehabilitační práce, přičemž jsem se zaměřil především na zvýšení kvality jejich života poté, co dřívější přístupy neposkytly možnost vyléčení anebo výrazného zlepšení jejich obtíží.

Zadostiučinění, naděje a zklamání na konci cesty.

Více než čtyřicetileté putování psychologií mně přineslo velké uspokojení, stalo se neustálou výzvou ke kritickému hodnocení zjištěných faktů a jejich souvislostí a současně impulsem ke tvůrčímu myšlení a vytváření pracovních hypotéz, jež by pomohly překlenout propast mezi mentálními činnostmi a procesy odehrávajícími se v lidském mozku. Je pro mne velkým zadostiučiněním, že jsem jako neuropsycholog mohl být svědkem nečekaného vývoje tohoto vědního oboru v rámci systému neurověd. S radostí konstatuji, že poslední dekáda tohoto století byla prohlášena za desetiletí mozku, jež má přinést řadu závažných objevů, které by umožnily položit základy k vědecké klasifikaci mentálních procesů, projevů chování a subjektivních prožitků v normě i v patologii a tím by se psychologie mohla stát skutečně vědeckou disciplínou po více než sto letech od vzniku moderní vědecké experimentální psychologie ve Wundtově laboratoři v Lipsku.

Čtyřicet let bloudění nesmírně složitým bludištěm lidské psychiky v Československu, ve Spojených Státech a v Nizozemí mne dovedlo jen na okraj Země Zaslíbené, neumožnilo mi však sestavit systém pojmů a hypotes, jež by v dostatečné míře nacházely oporu v objektivně zjištěných funkčních okruzích mozkové činnosti. Přesto mi složitá cesta psychologií lidské bytosti přinesla mnoho inspirace, tvůrčích nápadů a uspokojení z toho, že se mi podařilo postoupit o kousek dál na cestě k vytvoření multidisciplinárního vědeckého přístupu ke studiu lidského chování a prožívání, který v těchto letech došel k všeobecnému uznání.

Heiloo (Nizozemí), srpen 1995.